

С. М. ТОЛСТАЯ, ПРОСТРАНСТВО СЛОВА. ЛЕКСИЧЕСКАЯ  
СЕМАНТИКА В ОБЩЕСЛАВЯНСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

Издательство „ИНДРИК“, Москва 2008.

Књига С. М. Толстој *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе* садржи радове из области упоредне словенске семасиологије и етнолингвистике. Радови из различитих периода распоређени су у три дела: *Семантические категории общеславянской лексики, Слово в контексте культуры, Культурные концепты: от смысла к слову.*

У првом делу књиге С. М. Толстој бави се семантичким категоријама и моделима општесловенске лексике (вишезначношћу, хомонимијом, синонимијом, семантичким паралелизмом, каритивношћу) кроз радове: *Лексическая семантика и семантическая реконструкция; Многозначность, Многозначность слова в свете ономазиологии, Многозначность слова в зеркале его дериватов, Многозначность и омонимия в диалектном словаре; Семантическая модель каритивности: Сухой, Пресный, Пустой; Семантический параллелизм: Играть и гулять, Труд и мука, \*kras- и \*květ-, Глухой и слепой).*

С. М. Толстој полази од поставке да „уклањање језичких (макар у границама сродних језика) и временских ограничења пружа лексичкој семантици словенских језика (словенској семасиологији) општесловенску перспективу и прасловенску ретроспективу“, што мора утицати на садржај кључних појмова и категорија лексичке семантике, али и довести до откривања нових семантичких односа и модела. Другим речима, С. М. Толстој сматра да је неоправдано ограничавање семантичке анализе на један језик (својствено правцима савремене лексичке семантике), јер се семантичка структура вишезначне општесловенске речи не одређује само њеним односима с другим речима одређеног језика, већ и семантичким потенцијалом уграђеним у прасловенску реч. Ауторка истиче и неопходност анализе контекста, као и специфичности употребе речи у сваком је-

зику, али и потребу да се приликом истраживања изађе из оквира саме речи и зађе у простор етимолошког гнезда. Узимајући у обзир све наведено, С. М. Толстој издваја следеће задатке семантичке реконструкције: откривање регуларних семантичких односа у лексици сродних језика, одређивање семантичких модела и категорија, установљавање закономерности повезивања значења, стварање „граматике смислова“ и лексичко-семантичке типологије.

У складу са становиштем да теоријска семантика и упоредна словенска семасиологија имају исти објекат и циљ изучавања, С. М. Толстој примењује и достигнућа савремене теоријске семантике. Сходно схватању московске семантичке школе, ауторка прихвата *лексеми* (реч у једном од својих значења) као јединицу језичког система која има и форму и садржај, а тиме и сопствене парадигматске односе, те предлаже да се, попут чланова синонимског низа, и различита значења вишезначне речи пореде по параметрима: тумачење, спојивост, парадигматски односи с другим речима, граматичка својства, деривати итд. Тако се као три главна аспекта лексичке вишезначности наводе: 1) критеријуми и начини издвајања лексема и њихово разграничавање од „употреба“ и хомонима; 2) откривање, каталогизација и анализа свих релевантних обележја на основу којих се међусобно разликују лексеме вишезначне речи; 3) изучавање структуре вишезначности, односно стварање типологије семантичких разлика и типологије самих вишезначних речи по њиховој структури. Међутим, схватање вишезначности као појаве већег размера од других категорија лексичке семантике доводи до тврдње да носилац својства вишезначности није реч, већ творбено гнездо, јер семантичка својства која поседује реч имају свој наставак у другим јединицама истог гнезда. Зато С. М. Толстој наглашава да вишезначност посматра као појаву међујезичке, тј. међудијалекатске, међусистемске полисемије која подразумева изучавање целог творбено-етимолошког прасловенског гнезда и његових значења у различитим словенским језицима.

Полазећи од становишта да структура вишезначне речи може бити резултат деловања различитих језичких механизма, С. М. Толстој бави се и ономасиолошким приступом проучавању вишезначности, код којег је важно објаснити мотив употребе језичког знака за означавање одређеног денотата, те утврдити логику примене истог знака на различите денотате. Ауторка је свесна да прихватање могућности постојања различитих односа међу лексемама једне вишезначне речи још више отежава проблем разграничења полисемије и хомонимије, јер и када бисмо успели разграничити полисемију од

хомонимије опет бисмо се сусрели с полисемијом као разнородном облашћу. Зато С. М. Толстој говори о различитим вишезначности-ма и о неколико видова квазихомонимије.

У складу с тврдњом да је носилац својства вишезначности творбено гнездо, С. М. Толстој истиче потребу проучавања унутрашње везе између различитих значења (лексема) вишезначне речи и значења других речи истог творбеног гнезда, нарочито њених непосредних деривата. У сферу интересовања уводе се и механизми наслеђивања значења при деривацији, могућност очувања вишезначности у дериватима неизведене речи, те различите деривационе способности лексема вишезначних речи.

Проблем раздвајања полисемије и хомонимије С. М. Толстој разматра и у вези с речницима дијалеката. Ауторка уочава да речници дијалеката најчешће не дају сва значења одређене речи, те да се аутори речника руководе различитим критеријумима када квалификују разлике у значењима неке речи као полисемију или хомонимију. Ни семантички (присуство или одсуство заједничких компонената значења) ни критеријум заједничког порекла ауторка не сматра довољно сигурним, а у вези с последњим издваја четири различита случаја: 1) праву хомонимију, тј. непостојање заједничких лексичко-семантичких веза међу материјално подударним лексичким јединицама; 2) хомонимију код које такве јединице воде порекло од различитих, али етимолошки сродних речи; 3) квазихомонимију, која подразумева да наведене јединице имају заједнички мотиватор или заједничке актуелне лексичке везе; 4) праву многозначност, тј. повезаност лексичких јединица односима семантичке деривације или метафоричким/метонимијским односима. Ауторка закључује да лексикографија захтева јаснију представу о појави вишезначности речи, те да само две категорије (хомонимија и полисемија) нису довољне за изражавање свих односа међу лексемама материјално истоветних лексичких јединица.

Семантички модел каритивности С. М. Толстој схвата као један од семантичких модела језика којим се одређује својеврсна „унутрашња“ регуларност у организацији смисаоне структуре језика. Ауторка наводи да је заједничко обележје речи, односно гнезда, обухваћених овим моделом семантика помањкања, одсутности нечега, док је њихова вишезначност резултат замене исходишне каритивне компоненте другим „помањкањима“. Семантички модел каритивности подробно се анализира на примерима гнезда каритива *сухой, пресный, пустой*.

Семантичким паралелизмом С. М. Толстој условно назива појаву подударности свих или готово свих значења једне вишезначне речи са значењима друге речи, што укључује и подударност њихових синонимских, па чак и антонимских односа. Реч је о односима између двеју јединица (лексичких или етимолошких гнезда) прасловенског лексикона, које у речнику словенских језика имају истоветан или готово истоветан скуп значења, док саме лексеме имају више или мање подударан скуп контекста у којима се употребљавају. Семантички паралелизам не може се подвести ни под синонимију ни под регуларну вишезначност, али их истовремено може укључивати. Захваљујући чињеници да су гнезда која се пореде представљена у различитим или чак свим словенским језицима, наведени односи двају гнезда могу се у одређеном смислу схватити као (међујезичка) синонимија, а семантички садржај сваког гнезда као својеврсна (међујезичка) полисемија. Модел семантичког паралелизма разматра се на примерима гнезда *играть* и *гулять*, *труд* и *мука*, \**kras-* и \**květ* -, *глухой* и *слепой*.

У другом делу књиге ауторка се бави културном семантиком лексике и фразеологије, те симболичким и магијским функцијама лексике и фразеологије у културним контекстима кроз радове: *Культурная семантика и семантическая реконструкция*; *Мотивационные семантические модели и картина мира*; *Символическое значение и точка зрения*; *Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры*; *Народная этимология и этимологическая магия* (коаутор Н. И. Толстој); *Магические функции отрицания в сакральных текстах*; *Веселый* (коаутор Н. И. Толстој); *Кривой*; *Нашлось дитя*; *Бренное тело, или Из чего сотворен человек*; *Лито-накапано*; \**svojъ*: *семантика и аксиология*; *Сексуальные коннотации глаголов движения*.

Важност културне семантике као извора семантичке реконструкције С. М. Толстој види у чињеници да културни контексти могу чувати и развијати смислове које је језик изгубио. Ауторка долази до закључка да се семантика у етимологији своди на проблем вишезначности усмерене на историјску ретроспективу, те наводи да у основи етимолошког речника треба да леже резултати истраживања у оквиру упоредне словенске семасиологије и историјске семасиологије, чији је задатак да обнови типична значења и контексте конкретних речи, при чему се има у виду широко схватање културних концепата.

Регуларност мотивационих односа С. М. Толстој види у постојању мотивационих модела који обухватају цела семантичка поља,

па слично речи, која може мотивисати или бити мотивисана, и за семантичко поље могу се издвојити два показатеља: мотивациони модели својствени семантичком пољу и модели у којима речи једног семантичког поља имају функцију мотиватора у односу на лексику других семантичких поља. А мотивационе везе које постоје у језику карактеришу начин на који човек категоризује свет, као што се и слика света рефлектује на сам чин именованја неког објекта одређеним језичким знаком. Свесна постојећих разлика у тумачењу појма слике света, С. М. Толстој заступа мишљење да језик истовремено говори и о свету и о човековом схватању света, те да се ради о различитом степену укључености ова два вида информација у језик. И у семантичком и у ономасиолошком приступу проучавању слике света ауторка види и предности и ограничења, али наглашава и улогу нејезичких знакова, јер и они припадају истом семантичком коду као и језички, без обзира на постојеће разграничење компетенција између језика и других форми културе.

С. М. Толстој разматра и везу између симболичког значења и тачке гледишта. У вези с последњим, ауторка као најважнију компоненту издваја предмет посматрања, јер се на основу те компоненте може закључити које су се конкретне црте предмета одразиле на његову језичку или културну слику. Ауторку занима на који начин та слика пружа информације о субјекту и његовој способности посматрања и како се те информације могу открити. Када је реч о језику, за С. М. Толстој показатељ гледишта је, пре свега, унутрашња форма речи, затим њена вишезначност, те конотација или оцена коју садржи одређени језички израз, док се на симболичку семантику (семантику културних јединица) односи све што може постати носиоцем значења, јер се ради о механизму семантизације и симболизације на основу неког изабраног обележја предмета. Ауторка наводи да се и елементи језика културе могу одликовати симболичком вишезначношћу, јер иста реалија може бити основ за неколико различитих симбола у зависности од тога које од њених обележја наступа у својству основе симболизације.

С. М. Толстој истиче важност схватања карактера везе између специјалне терминологије обреда и веровања и културних реалија за искоришћавање терминологије као извора културне информације, али и за саму интерпретацију културних података, јер терминологија истовремено припада и језику и култури. Ауторка сматра да између система реалија и система термина постоје одређене корелације које траже специјално изучавање, те истиче да је од суштинске важности разграничење мотивисане и немотивисане културне

лексице, будући да оне не поседују једнаке могућности као извори екстралингвистичког садржаја. С. М. Толстој позива на системско изучавање терминологије јер је то услов да она буде извор реконструкције старе духовне културе и у вези с тим говори о пет типова парадигми у које улази сваки термин: 1) називи који су у корелацији с једном реалијом и образују лексичко поље дате реалије у свим традицијама које се изучавају – аналог међудијалекатског синонимског низа; 2) термини који су у корелацији с низом функционално истородних (међубредних) реалија у једној или неколико традиција – аналог лексичко-семантичке групе; 3) термини који су у корелацији с једним обредним комплексом или кругом веровања једне или неколико традиција – аналог лексичко-семантичког поља; 4) скуп свих значења која су у корелацији с једним термином (лексемом, кореном) у свим његовим специјалним и општејезичким употребама – аналог семантичког поља лексеме (корена, творбеног гнезда); 5) термини обједињени заједништвом мотивационог обележја – мотивациони лексички низ. Иако се ради о различитим аспектима изучавања метајезика традиционалне духовне културе, ауторка наглашава да они само заједно могу дати представу о закономерностима одражавања етнографске реалности у терминологији и могућностима њене културне интерпретације.

С. М. Толстој издваја три функције народне етимологије (језичку, митопоетску и ритуално-магијску) и, у складу с тим, три аспекта њеног изучавања (у оквирима лингвистике, поетике и духовне културе). Ауторка сматра да принцип семантичке атракције сличних речи (независно од њиховог етимолошког сродства), који чини основ народне етимологије, представља један од најважнијих и најпродуктивнијих поступака организације митопоетског и ритуално-магијског текста, те да се претвара у посебан вид магије, коју она назива етимолошком. С. М. Толстој наглашава да иако се семантичка атракција заснива на формалној сличности и симболичком тумачењу речи, магијска веза може се заснивати и на одређеној семантичкој сличности између речи, при чему је формална блискост обично посредна и слабо изражена. Поред тога, и етимолошки сродне речи, које се обично не разматрају у оквиру народне етимологије, могу постати објект семантичке атракције и етимолошке магије уколико се разиђу у својим значењима толико да се њихово сродство престане осећати, те у језичкој свести дође до изједначавања с етимолошки несродним, али формално сличним речима. С. М. Толстој наводи да је неразликовање спољне сличности и унутрашњег етимолошког сродства условљено особеношћу народне језичке и митолошке све-

сти, захваљујући којој свака спољна сличност сигнализује унутрашњу везу и симболичку истоветност.

Употребу негативних конструкција у сакралним фолклорним текстовима С. М. Толстој сматра магијским поступком (подврстом „језичке магије“) који се примењује при контактима с нечистом силом и оностраним светом, најчешће ради заштите, те издваја четири функције негација у сакралним текстовима: 1) функцију магијског уништавања злих сила (негација злих сила схвата се као њихово уништење или одстрањење); 2) функцију означавања „оног света“ (негација као знак „супротности“; све што је својствено свету живота има свој супротни корелат у оностраном свету, који представља место на које се изгоне зле силе); 3) функцију у „формулама одрицања“ (пошиљалац сакралног текста не сматра себе аутором текста, чак ни његовим правим извођачем, па се радње и речи приписују најчешће Богу и Богородици, али им се понекад приписује само дејство изговореног); 4) функцију знака црне магије (нпр. у функцији урока изговара се молитва „Оче наш“ тако да се свакој речи додаје негација).

У оквиру разматрања културне семантике и фразеологије ауторка анализира речи (лексичка гнезда) и фразеологизме: *веселый, кривой, нашлось дитя, брнное тело, лито-накапано, свой*, глаголе кретања. Анализа је између осталог показала да и речи свакодневног језика у контексту културе добијају симболичка значења и културне конотације.

У трећем делу књиге ауторка се бави етнолингвистичким проблемом корелације језика и културе, овај пут кроз радове: *Коды культуры у культурные концепты; Человек живет, как трава растет; Судьба; Имя* (коаутор Н. И. Толстој); *Душа; Грех; Смерть; Движение; Обрядовое голошение: лексика, семантика, прагматика; Опозиция „постный-скромный“ в свете диалектной семантики; Терпение и терпимость в зеркале языка*. Иако се не примењује принцип „од речи к смислу“, већ принцип „од културних концепата к њиховом језичком изразу“ и овде се семантичка структура културних концепата открива помоћу комплексне анализе језичких контекста и одговарајућих етнолингвистичких података.

У вези с проблемом „језик и култура“ С. М. Толстој наводи да између језика и културе постоји унутрашња двострана веза која се огледа у чињеници да језичке јединице у контексту културе често имају и културну семантику, те да се језик и култура (ритуал) често међусобно допуњавају. Ауторка додаје да се смислови значајни за културу „изражавају средствима различитих кодова од којих сваки нуди своју посебну структуризацију и концептуализацију сваког

конкретног смисла и само све форме израза тог смисла могу реконструисати оно што можемо назвати јединицом менталног света или концептом“. При томе ауторка кодовима не сматра само супстанционално различите скупове знакова који могу бити искоришћени за изражавање неког садржаја, већ и системе знакова који се обједињују на основу општег садржаја – концептуалне кодове (могу се истовремено утеловљавати у различитим супстанционалним кодовима). С. М. Толстој издваја секундарност концептуалних кодова (секундарну употребу елемената кода у другој сфери стварности) као једно од њихових најважнијих својстава, јер се не преносе само индивидуална својства сваког елемента кода већ и системске карактеристике целине. Поред тога, ауторка истиче да су културни кодови информативни у два смера: први се односи на информације везане за сам код, а други на информације везане за својства нових денотата, за разлоге примене сваког кода у конкретним условима и за сам скуп употребљених кодова. С. М. Толстој посебно указује на вербални код културе (један од супстанционалних кодова), те истиче важност праћења начина укључивања вербалних компонената у културни контекст, као и њихових функција у датом контексту. Ауторка закључује да не смемо заборавити „да језик није само један од културних кодова већ њен првобитни основ који увек стоји иза сваког другог културног знака без обзира на који се супстанционални код он односи, јер све што је изражено културним текстовима може бити изражено и језичким средствима“.

У радовима *Человек живет, как трава растет, Судьба, Имя, Душа, Грех, Смерть, Движение, Обрядовое голошение: лексика, семантика, прагматика, Оппозиция „постный-скромный“ в свете диалектной семантики, Терпение и терпимость в зеркале языка* анализирају се културни концепти важни за традиционалну слику света Словена, као и њихов језички израз.

Вредност књиге С. М. Толстој *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе* не лежи само у свеобухватном сагледавању проблематике везане за проучавању тематику већ и у богатству предочених идеја и путева који воде до њихових остварења.

Драјана Појовић\*  
Универзитет у Новом Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за славистику

---

\* popodrag@gmail.com